

Metsaõed: naiste rollist Teise maailmasõja järgses metsavendluses

Peeter Kaasik*

*Mõttuseid oli seal metsas üksvahe
mitu: kolm metsavenda ja üks
metsaõde, aga kas nende isa ka
metsaisa oli, seda ma ei tea.¹*

Metsavendlus kui nähtus tekkis palju varem kui tuli kasutusele mõiste „metsavend“. Ajaloolises traditsioonis tähendas see sõdade või rüüsteretkede eest metsa, sohu või raba-saartele peitu minemist. Alates 18. sajandist hõlmab see ka riigivõimu või mõisaga vastuollu läinud inimesi (nt nekrutikohustusest kõrvalehoidjad), kes asusid end varajama. Teadaolevalt oli metsavenna mõiste kasutusel juba 19. sajandil, kõnekeelde kinnistus see 20. sajandi esimesel poolel.² Ent läbi aegade on kasutusel olnud teisigi termineid, nagu „pelgur“, „kaabakas“, „lindprii“, „hulkaja“ jm. Niisiis, üldistavalt öeldes polnud metsavendluse eesmärgiks vabadusvõitlus, vaid tegu oli eelkõige oma elu ja vabaduse kaitsmisega.³

Tänapäevasema üldmõistena tuli sõna „metsavend“ kasutusele Saksa okupatsiooni ajal (1941–1944). 1941. aasta Suvesõja ajal eristati veel passiivseid varjajaid ja vastupanuvõitlejaid (partisane), kuid Saksa okupatsioonivõimude silmis oli mõiste „partisan“ halvakõlaline.⁴ Alguses oli partisan lihtsalt bandiidi ja mässaja sünonüüm⁵, kuid 1942. aasta augustis andis Adolf Hitler korralduse, et „psühholoogilistel põhjustel tuleb tulevikus lõpetada bolševike poolt sisse viidud ja ülistatud sõna „partisan“ kasutamine“.⁶

Nii muutusid ka Suvesõja partisanid tagantjärele metsavendadeks, kellena käsitati toona küll eelkõige relvastatud vastupanuvõitlejaid, ning metsavendlus tähendas selles kontekstis pigem relvastatust.⁷ Seega on mõistel „metsavend“ ajalooline kujunemislugu ja laiema tähenduse omandas see alles Saksa okupatsiooni ajal.⁸

Kuigi metsavendi on nüüdisajalgi defineeritud kui relvastatud vastupanus osalejaid,⁹

* Peeter Kaasik (1974), PhD, Eesti Mälu Instituut, vanemteadur, peeter.kaasik@mnemosyne.ee

¹ Opuu, 26. aprill 2004. – <https://www.dragon.ee/foorum/viewtopic.php?f=2&t=3098&start=45> (vaadatud 24.03.2023).

² Vt nt P. F. Kõiv. Metsavennad Lõuna-Eestis. Soldati-hirmu eest redus. Aastakümnete pikkune elu koobastes. (Wanaaja mälestusi). – Vaba Maa, 11.07.1928; „Vargamäe“ – metsavendade paradisi. „Uudislehele“ kirjutanud Jakob Ploompuu. – Uudisleht, 30.01.1938.

³ Mõistest vt P. Kaasik. Kes olid metsavennad ja mis oli metsavendlus. – Postimees, 7.12.2022.

⁴ Vt nt A. Raag. Metsavennad. – Postimees, 2.07.1942.

⁵ Vt nt Vägedejuhataja üleskutse. – Sakala, 29.09.1941.

⁶ A. Niglas, T. Hiio. Estonian Defence Battalions/Police Battalions in the German Army Forces. – T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle (eds). Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Tallinn: IKUES, 2006, lk 844.

⁷ Metsavendade päev Kehras. – Postimees, 10.07.1942.

⁸ Metsavendlus. – Eesti Sõna, 5.08.1943.

⁹ Eesti Metsavendade kodulehekül. – <http://metsavennad.esm.ee/> (vaadatud 4.04.23).

käsitletakse ajalookirjanduses selle mõiste all üldjuhul kõiki, kes end sovetivõimu eest varjasid, sõltumata east ja soost, ning teiste seas ka aktiivselt sovetivõimu vastu võitlejaid. Nii defineerib ajaloolane Mart Laar oma raamatus „Unustatud sõda“ metsavendi järgmiselt:

Eestis kutsuti neid vabana elanud ja vabana surnud mehi ja naisi metsavendadeks. Järgnevas ülevaates mõistetakse metsavendadena inimesi, kes sõjajärgsel perioodil end nõukogude võimude eest varjasid ja kohati osalesid poliitilistes või relvastatud aktsioonides nõukogude okupatsioonivõimude vastu.¹⁰

Eesti keeles grammatiline sugu puudub. Kui just on vaja sugu rõhutada, siis üldiselt tuleb lisada mees- või naisliide ja tulemuseks on absurdilaadne „naismetsavend“, kellel on mõlema soo tunnused. Ka päises toodud tsitaat viitab üsna teravmeelselt teatud soolistele vastuoludele.

Nimetatud Mõttused olid aga täiesti reaalsed isikud. „Metsavendi“ oli nende seas tegelikult neli ja „metsaisagi“ olemas, ning kogu seltskond oli aastaid kommunistidele pinnuks silmas. Näiteks ilmus 30. mail 1961 ajalehes Valga Kommunist värvika pealkirjaga üleskutse „Põlegu maa kurjategijate jalge all!“ Mõttused võimudele välja anda:

Ülo Mõttus, sünd. 1928, tumedajuukseline, sihvaka kehaehitusega, keskmist kasvu (foto aastast 1950); Maimo Mõttus, sünd. 1928, täidlase kehaehitusega (foto aastast 1950); Aksel Mõttus, sünd. 1921, pikka kasvu, pikliku näoga, juuksed punaka tooniga, lõug etteulatav (foto aastast 1942); Hugo Mõttus, sünd. 1915, keskmist kasvu, kõhn, tumedajuukseline, meelegahtadel halli, kulnud mustad, laiad, nina kohal kokku kasvanud (foto puudub).¹¹

Nagu näha, kuulus Mõttuste sekka ka tagaotsitav metsaõde Maimo.

Kui „metsavend“ on kinnistunud üldmõiste, siis „metsaõde“ pigem kõnekeelne väljend, et eristada metsavendade seas teatud kategooriat. Nii pole ka „metsaõde“ mõiste ajalookirjanduses kinnistunud. Tegelikult pole metsaõdede teema uurijaid seni üldse kõitnud, kuigi pikemat või lühemat aega varjas end metsades ka tuhandeid naisi. Samas pole uurijaid põhjust ülemäära kritiseerida, sest metsavendade sugu ongi uurimustes abstraktne. Tõsi, ainuüksi mõiste „metsavend“ ise võib tekitada väärarusaama, et ennast varjasid või sovetivõimu vastu võitlesid ainult mehed. Seetõttu püütakse järgnevas ülevaates asuda seda lünka täitma ja heita mõningast valgust naiste rollile Teise maailmasõja järgses metsavendluse loos.

Olgu etteruttavalt öeldud, et kogu metsavendluse lugu on keeruline kui mitte võimatu ühise nimetaja all kirjeldada, sest see koosnes tuhandetest üksikestega väheseotud üksiklugudest ning selget rollijaotust metsavendade vahel polnud. Kui soovida leida neist lugudest selgeid soolisi erinevusi, saab tulemus olla vaid kunstlik ja eksitav.

Lisaks tasub siinkohal rõhutada ka põhilise allikalise baasi eripära. Vastaspole ehk sovetlike partei- ja julgeolekuorganite (venekeelses) asjaajamises ja uurimistoimikutes inimese sugu erilist tähelepanu ei pälvinud. Mõistagi ei kasutatud ka eelnimetatud Maimo Mõttuse kohta terminit „metsaõde“, vaid tegemist oli n-õ kuritegelike kalduvustega naisisikuga (või nõukogudevaenuliku naisisikuga), sõltumata sellest, kas ta oli mingeid kuritegusid ka reaalselt sooritanud või mitte. Statistilistes kokkuvõtetes soolist eristamist sama hästi kui ei kohta – ühed „bandiidid“ kõik. Kui mõne isiku puhul oli siiski vaja tema sugu rõhutada, polnud see keeruline: vene keeles on olemas naissoost vorm.

Seega saab metsaõdede kohta üldistusi teha eelkõige üksiklugude põhjal, püüdes neist leida korduvaid mustreid. Eelnenust tulenevalt on artiklis esitatud näidetena ka arvukaid tsitaate.

¹⁰ M. Laar. Unustatud sõda: Relvastatud vastupanuliikumine Eestis 1944–1956. Tallinn: Grenader, 2005, lk 2.

¹¹ „Põlegu maa kurjategijate jalge all!“ (kohaliku miilitsaosakonna üleskutse Valga Kommunistis, 30.05.1961). – H. Tõnismägi. Ülekohtu toimikud. Tallinn: BNS, 1999, lk 165–166.

Metsavendade abistajad

Pöördugem siinkohal tagasi Mõttuste loo juurde. Perekonna saatus oli traagiline. 1951. aastal tapeti haarangul vend Osvald. Kuna võimud hakkasid varjavate vendade tõttu järjekindlalt kimbutama legaalselt elavaid pereliikmeid, siis varjusid 1952. aastal lõpuks ka isa Jaan ning vend-õde Ülo ja Maimo (ka Maimu). Kõik nad surid end varjates: 1952. aastal Jaan, 1953. aastal Ülo ja 1957. aastal Maimo.¹² Ellujäänud vendi Aksel ja Hugo Mõttust võiks aga liialdamata nimetada legendaarseteks metsavendadeks – nad hakkasid end varjama 1944. aastal ja tabati alles 23 aastat hiljem, 12. oktoobril 1967.¹³

Mõttustel kadus kodumajapidamise tugi ära 1952. aastal, kui varjama asusid end nende viimased legaalselt elanud pereliikmed. Abistajaid oli neil aga hiljemgi – nendeta poleks vennad Mõttused 1960. aastate teise pooleni kindlasti vastu pidanud. Terrori leevenedes pärast Stalini surma enamik varjajaid legaliseerus,¹⁴ sest ka arreteerimine ei pruukinud sel ajal passiivsetele varjajatele¹⁵ enam kindlat laagrikaristust kaasa tuua. Metsavendlus oli selleks ajaks juba hääbumisfaasis, nii et üksikuid erandeid kõrvale jättes oligi tegemist passiivsete varjajatega.¹⁶

Mõttuste elatusallikaid on aastakümneid hiljem tabavalt kirjeldanud toona ka ise Mõttuste jälitamisega tegelema miilitsamees, hilisem tuntud Valgamaa kodu-uurija Hans Salm:

Metsavendade Mõttuste tabamist raskendas tööpuudus Eesti külas. Sõjad, küüditamised ja kolhoosielu raskused olid meesteread hõredaks teinud. Nooremad ja tugevamad otsisid tööd mujalt. Lesed ja üksikud vajasisid hädasti abijõudu ehitus- ja heinatööl, kartulipõllul. Vennad Mõttused olid kuldsete kätega töömehed. Sealt ka küla suhtumine „illegaalidesse“. Pealegi teati, et nende meeste käed ei ole verrega määritud. Võimumeeste suhtumine metsavendadesse ei langenud kokku külarahva arusaamaga lubatust ja keelatud. Elu nõudis elamist, töö tegemist ja seda juba palja ideoloogiaga ei tee.¹⁷

Et Mõttused olidki omamoodi rändtöölised, kes abistasid mõõduka tasu eest majapidamis- ja põllutöodel eelkõige üksikuid naisterahvaid, kes teadsid seejuures väga hästi, kellega tegemist, kajastavad ka hilisemad ülekuulamisprotokollid.¹⁸ Samas pole põhjust arvata, et asjaga polnud kursis ka võimuesindajad: üleskutses Mõttused kui „eriti ohtlikud röövlid“ võimudele välja anda ei puudunud hurjutus abistajate suunas:

Nimetame siin kas või Elsa Ristaini Eajõe kolhoosist, kes möödunud suvel laskis Aksel ja Hugo Mõttusel endale metsa üles töötada. 1960. aasta augustikuu lõpul ja septembrikuu

¹² Vt lähemalt A. Mõttus. Metsavenna lood. Karmi elukroonikat II. Tallinn: Grenader, 2016.

¹³ RA, ERA.F.131SM.1.362, l. 78, ENSV Ülemkohtu toimikud Hugo ja Aksel Mõttuse kohta. ENSV KrK § 75, 1968. I–VI kd.

¹⁴ Legaliseerimine tähendas „illegaalsest seisundist välja tulemist“ ehk varjamise lõpetamist, enda süü üles tunnistamist, relvade ära andmist (kui neid oli) ning julgeolekuorganite teavitamist kõigest, mis viimastele huvi pakkus.

¹⁵ Metsavendluse üldmõiste haarab kõiki sovetivõimu eest varjanud isikuid. Selguse huvides tuleks eristada metsavendluse aktiivseid ja passiivseid vorme. Kui esimesi võiks mõnevõrra tinglikult nimetada vastupanuvõitluseks, siis viimaste puhul varjasid inimesed end võimude eest passiivselt, sooritamata selle aja sees mingeid n-õ kuritegusid. Sovietlikus terminoloogias nimetati seda „banditismiilinguks“. Julgeolekuorganite asjaajamises kategoriseeriti metsavendi raskusastme järgi: bandiit-terrorist, bandiit (ja üksikbandiit), relvastatud illegaal, illegaal, metsavendade abistaja.

¹⁶ RA, ERA.F.131SM.1.362, l. 78, ENSV KGB 4. osakonna 2. jaoskonna ülema Tillo teatis 1957. aasta maist; ENSV MN ja KGB ettekanne NSV Liidu MN ja KGB-le 23. veebruarist 1957. – T. Noormets (koost). Eesti metsavennad 1944–1957: dokumentide kogumik. Tartu: Rahvusarhiiv, 2014, lk 569–571.

¹⁷ Vt H. Tõnismägi. 23 aastat tihnikus, 7. osa. – Vaba Eestlane, 29.03.1994.

¹⁸ Vt nt Väljavõtte Helmi Villemsoni ülekuulamise protokollist, 1967. – H. Tõnismägi. Ülekohtu toimikud, lk 179.

algul töötasid Hugo ja Aksel Taagepera k/n. Mudari talus Maria Pottsepa juures ja ka tema oli teadlik nende varjamisloost, kuid eelistas vaikida.¹⁹

Niisiis, Eesti metsavendluse loos oli küllaltki kandev roll varjajate abistajatel, olgugi et kolhoosielu viletsuse tõttu polnud legaalselt elavatel inimestel endilgi tihtipeale midagi lauale panna.

Abistajate seas oli naised rohkem kui mehi, mida võib väita kasvõi rahvastikustatistika põhjal. Sovetivõimu üks esmaseid ülesandeid oli elanikkonna arvelevõtmine. Naiste osakaal elanikkonnast oli vahetult pärast sõda ebaproportsionaalselt suur. Mehed olid jäänud kas sõtta, viibisid vangilaagrites (sh sõjavangilaagrites ja filterlaagrites), teenisid Punaarmees või olid asunud end repressioonide kartuses varjama. 1. jaanuariks 1945 oli registreeritud kokku 885 727 inimest (251 018 meest, 404 799 naist ja 229 910 last). Kui lapsed kõrvale jätta, siis oli meeste ja naiste suhe legaalselt elavas rahvastikus 1 : 1,6.²⁰

Abistajate kohta täpsed arvandmed mõistagi puuduvad. Ka sovetlik „banditismivastase võitluse“ (BVV) statistika pole järjekindel. 1953. aastal üritati varasemat statistikat kokku võtta,²¹ ja ehkki need andmed pole kindlasti täpsed, olgu need siinkohal välja toodud: kokku arreteeriti aastatel 1944–1953 BVV käigus 9870 inimest, kellest abistajaid oli 1803 ehk alla viiendiku. Tegelik repressioonide arv oli kahtlemata suurem, see lihtsalt ei kajastu alati BVV statistikas.

Sovetlikku asjaajamist iseloomustavad korduvad tähtajad „banditismi lõplikuks väljajuurimiseks“.²² Aeg-ajalt esitati ka optimistlikke hinnanguid, et ülesanne on täidetud, kuid need osutusid alati ennatlikeks. Nii tugevnes järk-järgult ka surve abistajatele (või võimalikele või väidetavatele abistajatele). Kui 1945. aastal moodustasid abistajad BVV raames arreteeritute koguhulgast vaid 5,4%,²³ tõuseb 1948. aastast arreteeritud abistajate osakaal BVV statistikas järsult (29,4%), ületades koguni salkade²⁴ kinni võetud liikmete („bandiitide“) arvu. 1949. aastal moodustasid abistajad arreteeritutest tervelt 44,7%, 1950. aastal 41,4% ja 1951. aastal 40,3%, misjärel hakkas nende osakaal langema (ühtlasi läksid „bandiitid“ arvestuses jälle abistajatest mööda). 1952. aastal oli abistajaid arreteeritute seas 31,8% ja 1953. aastal 25,1%.

Seega kasvas 1948. aastast järsult ka naiste osakaal BVV käigus arreteeritute seas,²⁵ kuigi kaugeltki kõiki abistajaid ei arreteeritud ning arvatavasti oli mehi arreteeritud abistajate hulgas siiski rohkem. Mehi peeti tollaste arusaamade järgi lihtsalt „ohtlikumaks“, sest nende puhul lisandus ka eelnev taust, näiteks teenimine Omakaitstes või Saksa armees, ühiskondlik aktiivsus Eesti Vabariigi perioodil, piisas ka Kaitseliitu kuulumisest.

¹⁹ „Põlegu maa kurjategijate jalge all!“ – H. Tõnismägi. Ülekohtu toimikud, lk 165–166.

²⁰ RA, ERAF.1.3.437, l. 9, Svedenija o količestve naselenija, 22.01.1945.

²¹ Statistika kohta vt lähemalt T. Tannberg. „Kas Lavrenti Pavlovitš Beria – poliitbüroo liige – ei olegi siis partei?“ Ääremärkusi L. Beria „uuele kursile“ vastupanuliikumise mahasurumisel 1953. aasta kevadel. – Tuna 2005, nr 4, lk 52–69. Siintoodud statistika aluseks on ENSV MVD 4. osakonna ülema major O. Boreli öiend 8. juunist 1953 (RA, ERAF.131SM.1.244, l. 314–325).

²² Vt nt EKP KK büroo otsus „Banditismi likvideerimise käigust Eesti NSVs“ 23. septembrist 1946; ENSV MGB käskkiri nr 0034, 22. juulist 1947 (st likvideerida bandiitlus 15. septembriks 1947); EKP KK büroo otsus „Mitterahuldavast tööst võitluses banditismiga Läänemaal ja Saaremaal“ 31. maist 1948; NSV Liidu riikliku julgeoleku ministri asetäitja Sergei Ogoltsovi käskkiri nr 0-2165, 27. juulist 1948 („Eesti NSV territooriumil relvastatud natsionalistlike bandedega peetava võitluse tõhustamisest“); ENSV riikliku julgeoleku ministri käskkiri nr 0011, 13. august 1948 (aktiivne bandiitlus likvideerida 1. oktoobriks 1948) jne.

²³ Näitlikustavat juhtumit vt Väljavõte Ferita Pärismaa avaldusest ENSV peaprokuröörile, 30. märts 1989. – M. S. Kull. „... kuni surm teid lahutab“. Tartu: Eesti Ajalookirjastus, 2014, lk 7–8.

²⁴ Salk oli ebamäärane suurus. Sovetlike julgeolekuorganite asjaajamises kajastub salk „bandena“ ehk ühte suurusena ning „bande“ sai reeglina nime selle väidetava juhi järgi. Reaalsuses ei pruukinud salk end koos varjata ja selle koosseis muutus pidevalt. Tihtipeale koondas sovetlikus asjaajamises kajastuv „bande“ mitut erinevat salka, mis ei pruukinud üldse end koos varjata ega tegutsedagi.

²⁵ T. Tannberg. Relvastatud vastupanuliikumine Eestis aastatel 1944–1953 julgeoleku statistikaopeeglis. – Tuna 1999, nr 1, lk 29.

Vaadelgem näiteks mõnd suuremat metsavendade protsessi:

- Eesti Vabastamise Komitee (otsuse kuupäev 12.12.1945) – kriminaalasjas arreteeritud 32 inimest – neist naised 11²⁶
- Arnold Leetsaare salk (26.03.1946) – 24 / 6²⁷
- Karl Kase salk (16.06.1946) – 12 / 3²⁸
- 10. Roheline Partisanide Pataljon (31.08.1946) – 39 / 15²⁹
- Friedrich Kure salk (12.04.1947) – 12 / 8³⁰
- Otto Helmi salk (05.02.1948) – 11 / 5³¹
- Voldemar Jakovitsi salk (12.03.1949) – 28 / 11³²
- Richard Saaliste salk (09.09.1950) – 24 / 7³³
- Ants Kaljuranna (Hirmus Antsu) salk (13.11.1950) – 19 / 7³⁴

See lühike nimekiri on mõeldud vaid näitlikustamiseks ega tõesta, et kolmandik tribunali alla antutest olid naised. Tihtipeale toimus karistamine erinevate kriminaalasjade raames ja ehkki nimekirjas välja toodud naised olid reeglina abistajad, leidis ka erandeid. Tervikpildi saamiseks tuleks läbi vaadata mitu tuhat uurimistoimikut.

Abistajate küsimus lahendati NSV Liidus traditsiooniliselt massideporteerimiste käigus.³⁵ Eesti kätte jõudis järg 1949. aasta märtsis. Väljasaatmisele kuulus plaani järgi 7500 perekonda 22 500 inimesega. Seejuures on märgiline jaotus, mille järgi kuulus perekondade arvestuses väljasaatmisele 3077 „kulakute“ ja 4423 „bandiitide ja natsionalistide“ peret.

Ehkki üldarvud on eri ettekannetes erinevad, tasub siinkohal eraldi mainida naiste osakaalu deporteeritustest. Näiteks kandis Eesti NSV siseminister 12. aprillil Moskvasse ette, et välja on saadetud 20 535 inimest, neist mehi 4579 ehk 22,3%, naised 9890 ehk 48,2% ning lapsi 6086 ehk 29,5%.³⁶ Mõistagi polnud kõik ligi 10 000 välja saadetud naist metsavendade abistajad, kuid „süü“ kui selline oligi sedalaadi aktsioonide puhul abstraktne. „Klassivõit-

²⁶ Sovetlikus mõistes oli tegu peamiselt Viljandimaal tegutsenud nõukogudevastase organisatsiooniga eesotsas Voldemar Hendriksoniga, mille n-õ relvastatud jõu moodustas Ants Musta juhitud salk. RA, ERAF.129SM.1.85, Voldemar Hendriksoni, Leida Juhani, Linda Mooratsi jt uurimistoimik.

²⁷ RA, ERAF.129SM.1.26031, Arnold Leetsaare, Hilda Einmanni, Lea Einmanni jt uurimistoimik.

²⁸ Sovetlikus mõistes oli tegu Pärnumaal tegutsenud nõukogudevastane organisatsiooniga. Dokumentides figureerib see Karl Kase salgana. Viimane oli protsessi ajaks juba surnud, väidetavalt tapetud metsavendade omavahelise tüli käigus. RA, ERAF.129SM.1.25996, Arno Niemineni, Elena Adamtau, Helmi Järvesoo jt uurimistoimik

²⁹ Sovetlikus mõistes oli tegu Võrumaal tegutsenud nõukogudevastase organisatsiooniga, mida juhtinud „Haukka“ luurajad Harald Keem, Viktor Lukk (said surma haarangul) ja viimase isa Friedrich Lukk. Tegevusse oli kaasatud ka arvukalt Võru koolinoori. RA, ERAF.129SM.1.32, Friedrich Lukki, Agnessa Eheri, Asta Eheri jt uurimistoimik.

³⁰ Major Friedrich Kurg oli tapetud haarangul 1945. aastal. Keskseks tegelaseks oli tema sõjakaegne adjutant Olaf Tammark. Vt O. Tammark. Mehed kogunevad metsadesse. – Eesti saatuseaastad 1945–1945, II kd, Ahastuses Eesti. Stockholm: Kirjastus EMP, 1964, lk 76–84; RA, ERAF.129SM.1.374, Olaf Tammarki, Marta Kure, Kinda Klettenbergi jt uurimistoimik.

³¹ RA, ERAF.129SM.1.26232, Otto Helmi, Leonida Lukase, Laine Luuka jt uurimistoimik.

³² RA, ERAF.129SM.1.25810, Voldemar Jakovitsi, Loviisa Altermanni, Hilda Kalmisti jt uurimistoimik.

³³ Sovetlikus mõistes oli tegu nõukogudevastase organisatsiooniga, mida juhtis Rootsist Eestisse saadetud Briti luure agent („Rahvuskomitee“ emissar) Richard Saaliste. Viimane ise langes haarangus 1949. aasta detsembris. Vt M. Herem. Metsavendade strateegia ja tegevuse analüüs: R. Saaliste poolt organiseeritud metsavennad aastatel 1947–1950. Magistritöö, juhendaja O. Punga. Tartu: Kaitseväe Ühendatud Õppeasutused, strateegia õppetool, 2012; RA, ERAF.130SM.1.9329, Vambola Orase, Asta Kala, Erika Kuuse, Linda Tamsalu jt uurimistoimik.

³⁴ RA, ERAF.129SM.1.25819, Ants Kaljuranna, Mari Jalaka, Elfriida Kapaku jt uurimistoimik.

³⁵ M. Saueauk. Märtsiküüditamine NSV Liidu sõjajärgsete massideporteerimiste kontekstis. – Tuna 2019, nr 4, lk 80–97.

³⁶ Eesti NSV siseministri ettekanne Nr 1/00443 NSV Liidu siseministrile, 12. aprill 1949. – Dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest, XI osa. – Akadeemia 1999, nr 12, lk 2648–2655.

luse“ raames pidi deporteerimine andma eelkõige löögi „bandiitide majanduslikule baasile“ ja murdma maapiirkondades ka passiivse vastu-panu, mis tähendas antud kontekstis anda hirmu toel hoogu kollektiviseerimisele.

Kuna oma iseloomult oli Eesti metsavendlus väheorganiseeritud, killustatud ja üsna passiivne, saab kokkuvõtteks öelda, et valdav osa varjajatest sõltus suuresti oma abistajatest, kes olid enamjaolt naised. Seega pole naised metsavendluse loos mitte kõrvaltegelased, vaid otse- sed osalised.

Vasakult: metsaõde Helju Kotkas, metsalaps Maret, metsavend Harry Luht ja metsakoer. RA, ERAF.129SM.1.726-4.133.15

Metsaõed enne märtsiküüditamist

Metsaõdede loo võiks jagada ajaliselt kaheks: enne ja pärast 1949. aasta märtsiküüditamist. Enne 1949. aastat oli metsaõdede osakaal varjajate seas marginaalne, mistõttu on keeruline üksikjuhtumite põhjal suuremaid üldistusi teha. Suurim oli varjajate koguarv arvatavasti 1944. aasta sügisel vahetult enne Punaarmee pealetungi, selle ajal ja vahetult pärast seda. Kodu olid maha jätnud kümned tuhanded inimesed. Osa üritas jõuda rannikuni ja pääseda välismaale, osa oli läinud lahingute eest pakku ja paljud varjasid end ka Punaarmee rüütelaine tõttu. Metsades, rabades, samuti majapidamistes segunesid need inimesed rindelt taandunud eesti väeosade meestega, kes alles kaalusid, mida peale hakata – kas asuda end varjama või üritada tsiviilellu naasta. Mõistagi oli nende seas tuhandeid naisi ja lapsi. Ehk nagu võttis asja tabavalt kokku tulevane metsavend Edgar Reimann:

Esimestel päevadel metsad lausa kubisesid inimestest. Aga aeg tegi oma töö. Päev-päevalt jäi neid aina vähemaks ja oktoobris-novembris [1944] oli juba asi selgem, kes neist on metsavend, kes mitte.³⁷

Rinde eemaldumisel hakkasid inimesed järk-järgult metsast välja tulema, sealhulgas enamik naistest ja lastest. Selleks olid täiesti praktilised kaalutlused: majapidamist ei saanud maha jätta ja lastega varjamine oli iseenesest keeruline. Kuid – mis veelgi olulisem – esialgu ei olnudki naistel suurt põhjust end varjata, sest repressioonid neid otseselt ei ohustanud.

Kahte maailmasõda võib küll nimetada suurimaks naiste emantsipatsiooni mõjutanud teguriks, kuid eesti naiste võimalused sõdade ajal karjääri teha või end muul moel teostada olid piiratud. Ka Teine maailmasõda oli „meeste sõda“, kus naised leidsid traditsiooniliselt rakendust põhiliselt meditsiini-, side- ja abiteenistuses. Ehkki omavalitsusasutuste ametnikkonnas tõusis naiste osakaal märgatavalt tehnilise personali seas, tõusid naised n-ö juhtivale ametikohale väga harva. Samuti oli meeste ülekaal olnud valdav Eesti Vabariigi aegsete politseinike, sõjaväelaste, majanduseliidi ja teiste aktiivsete ühiskonnategelaste seas, kes langesid löögi alla sõjajärgse „kodanlik-natsionalismi“ vastase võitluse käigus (tihtipeale ka BVV raames).

Seega võib üldistades öelda, et sovetivõimu otsene kättemaks naisi reeglina ei ähvardanud.

³⁷ E. Reimann, E. E. Saarniit. „Ali-Baba ja nelikümmend röövlit“. Tartu: Eesti Ajalookirjastus, 2013, lk 82.

Samuti ei ähvardanud naisi mobilisatsioon Punaarmeele, mis sai 1944. aastal massilise varjamise üheks peamiseks põhjuseks. Seetõttu oligi naiste osakaal algsete varjajate seas pigem tagasihoidlik, kuid aasta-aastalt hakkas see siiski kasvama.

Samas leidis ka naisi, kes varjasid end koos abikaasaga solidaarsusest. Üks selliseid oli Adeele Siim, kes asus end koos abikaasaga varjama 1948. aastal:

25. jaanuaril 1956. aastal tuli Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee Pärnu-Jaagupi rajooni voliniku aparaati oma süüd üles tunnistama ja legaliseeriti SIIM, Adeele Hermani tütar, sündinud 1906. aastal Eesti NSV Rakvere rajoonis, eestlane, NSV Liidu kodanik.

Ülekuulamisele tunnistas SIIM, Adeele, et ajal mil Eesti NSV territoorium oli sakslaste poolt okupeeritud, elas ta koos oma mehe SIIM, Juhani pojaga Rakvere linnas, kus tema mees töötas sel ajal vangla ülemana.

Kui Saksa okupandid kihutati Eesti NSV territooriumilt välja, vahetas SIIM, Juhan koos oma naisega elukohta ja nad elasid kuni 1948. aastani Eesti NSV Pärnu rajoonis.

1948. aastal läks SIIM, Juhan, kartes arreteerimist sakslaste abistamise eest, koos oma naise SIIM, Adeelega põranda alla ja nad varjasid end kuni 1955. aasta detsembrini Keila rajoonis, mitte kaugel Valingu raudteejaamast spetsiaalselt sisseseatud punkris. Elatusvahendeid said marjade, seente ja kalade müügist.³⁸

Sovetlike julgeolekuorganite dokumentides kajastuvad varjumise põhjused tihti üsna ebamääraselt. Põhjuseid oli erinevaid, kuid väga tihti juhtus see pärast ülekuulamisele kutsumist.³⁹ Enamasti liituti end varjava abikaasa, isa või vennaga (vendadega). Näiteks kirjutati Virumaa 1940. aastate lõpu ühe tagaotsituma Arnold Rebiina salga liikme Virve Rekori kohta:

REKOR, Virve Aleksanderi tütar, sündinud 1922. aastal Jõhvi maakonna Iisaku valla Nurme külas, eestlane, NSV Liidu kodanik, parteitu, kirjaoskaja, on REKOR, Richard Jakobi poja naine. REKOR oli nõukogude korda vaenulikult meelestatud, 1945. aastal läks ta põranda alla ja liitus relvastatud terrorijõuguga, mille peameheks oli REBIINA, Arnold.⁴⁰

Mõistagi polnud selliste formuleeringute puhul peamiseks põhjuseks „vaenulik meelestatud“, vaid eelkõige kimbutamine⁴¹ abikaasa, siinkohal siis aktiivse metsavenna Richard Rekori tõttu.⁴² Lisaks ajendas inimesi end varjama sovetiseerimine, eelkõige maareform ning sellele järgnenud kollektiviseerimiskampaania. Maareformi seaduse rakendamiseks anti välja rida määrusi, mis olid kurjakuulutatavad ainuüksi oma sõnakasutuselt. „Vaenulikke“ majapidamisi oli mitu kategooriat: lisaks „kulaklikele“ majapidamistele olid ka „sakslaste käsilaste“ ja „bandiitide abistajate“ majapidamised. Näiteks täpsustas 14. detsembril 1944 välja antud määrus nr 380 maade ja varade võõrandamise korda, mille kohaselt tuli „Saksa okupantide käsilastelt“ tasuta ära võtta hooned, loomad, inventar ja äravõetavatelt maadelt koristatud

³⁸ Eesti NSV MN juures asuva KGB eriteade EKP KK sekretärile 8. veebruarist 1956. – Eesti metsavennad 1944–1957, lk 575–576.

³⁹ Vt nt Väljavõte Arnold Märtoni ülekuulamise protokollist, 5. veebruar 1948. – M. S. Kull. Osula Ott ja tema pillimehed. Tartu: Eesti Ajalookirjastus, 2016, lk 109–110.

⁴⁰ Väljavõte ENSV MGB Jõhvimaa osakonna tööaruandest, 30.06.1950. – Eesti metsavennad 1944–1957, lk 408–420.

⁴¹ Võimaliku metsavendade abistaja majapidamises korraldati läbiotsimisi, teda kutsuti korduvalt ülekuulamisele ja sellega kaasnesid arreteerimisähvardused. Lisaks oli tavapärase võimuesindajate väiklane kius mistahes asjaajamises.

⁴² Vt RA, ERAF.129SM.1.4167, Richard Rekori, Ellart Bilovi, Elmar Mandeli jt uurimistoimik.

saak, jättes neile maksimaalselt ühe lehma, sea ja lamba ning lihtsamaid põllutööriistu, mis olid tarvilikud allesjäetud 5–7 ha maa harimiseks.⁴³

4. septembrist 1945 pärineb teine kurikuulus määrus numbriga 790, millega metsavendade („bandiitide“) ja nende toetajate majapidamised ehk talud, kus „perekonnapea või mõni perekonnaliige on bandiit ning peab võitlust nõukogude võimu vastu ja perekond peab sidet ning abistab oma sugulasi nende kuritegevuses nõukogude võimu vastu“ võrdsustati „okupantide käsilastega“.⁴⁴ Arvele võtmisele ja samadel tingimustel võõrandamisele kuulusid ka nende maa, hooned ja inventar.⁴⁵

Selliste kategooriate tekitamine oli ühtlasi tegevussuunis „vaenulike majapidamiste“ tagakiusamiseks. „Kulaklike“ ja „bandiitlike“ majapidamiste väljasuretamiseks „klassivõitluse“ vaimus kasutati kõrgendatud makse ja norme, mida polnud võimalik täita, kuid mille täitmata jätmise tähendas reaalselt vanglakaristust.

Meeste-naiste varasemad rollid olid nüüd tihtipeale vahetunud ning perepeaks, kes pidi varjavat abikaasat ülal pidama, lapsi kasvatama ning majapidamist korras hoidma, oli naine. Üsna laialt oli levinud majapidamiste mahajätmise üle jõu käivate maksude tõttu ja osa naisi, kes pidid lisaks kannatama tagakiusamist end varjava abikaasa pärast, otsustas metsa pagenud meestelega liituda.⁴⁶ Näiteks võib tuua väljavõtte metsaõe Erna Lüidiki ülekuulamise protokollist:⁴⁷

1946. aastal konfiskeeriti minult hobune, sest ma ei saanud hakkama talule peale pandud normidega, ja minu talus hakati käima bandiite taga otsimas. Kahel korral piirati talu ümber ja korraldati haarang. Kartes, et julgeolekuorganid saavad teada, et ma bandiite toetan, müüsin ma oma majapidamise maha, andsin tütre meheema kasvatada ja põgenesin 1947. aasta märtsis bandiitide juurde metsa, kelle relvastatud bande koosseisus varjasingi ennast käesoleva ajani [Erna Lüidik arreteeriti 28. oktoobril 1949 – P. K.].⁴⁸

Selle loo juures väärib tähelepanu ka edasine asjade käik, mis ei olnud metsavendluse puhul kaugeltki tavatu. Nimelt tekkis Ernal end metsas varjates armulugu metsavend Armin Suurojaga, kes kuulus tollasesse Eesti ühte tagaotsitumasse Voldemar Jakovitsi salka. Kooselust sündis poeg Kalev.⁴⁹

Lapsed polnud küll metsas tavapärased, aga ka mitte päris haruldused. Mõned paarid elasid koos lastega metsas aastaid. Näiteks võiks tuua perekond Tamme varjamisloo Parika raba piirkonnas. Tammed elasid Kõo vallas Kotsama külas. Kui 1945. aasta jaanuaris metsavaht Voldemar Tamme arreteerima tuldi, lõppes see arreteerijatele halvasti – Tamme kaaslane

⁴³ EKP KK ja ENSV RKN määrus nr. 380 ENSV Ülemnõukogu 1944. a. 17. septembri seaduse „Saksa okupantide poolt äravõetud maa tagasiandmise kohta Eesti NSV talupoegadele“ täitmise käigu ja ENSV põllumajanduse taastamise esmajärjekordsete abinõude kohta, 14. detsember 1944. – ENSV Teataja, 1944, 15/186.

⁴⁴ Määruse rakendamist vt Võru maakonna maakorralduse komisjoni otsus, 28.9.1945; Väljavõte Võru maakonna maakorralduse komisjoni istungi otsus, 6.10.1945; Väljavõte Võru maakonna maakorralduse komisjoni protokollist, 18.01.1946; Väljavõte Võru maakonna maakorralduse komisjoni protokollist, 8.08.1946. – E. Laasi (koost). Vastupanuliikumine Eestis 1944–1949: dokumentide kogu. Tallinn: Nõmm & co, 1992, lk 24–26.

⁴⁵ EKP KK ja ENSV RKN määrus nr. 790, 14. detsembri 1944 määruse punkt 1 „a“ ja „b“ täiendamise kohta, 4. september 1945. – ENSV Teataja, 1945, 35/546.

⁴⁶ EKP KK I sekretäri N. Karotamme ettekanne NSV Liidu MN esimehele J. Stalinile, 17. jaanuar 1949. – E. Laasi (koost), E. Tõnurist (peatoim). Eesti NSV Põllumajanduse kollektiviseerimine: dokumentide ja materjalide kogumik. Tallinn: Eesti Raamat, 1978, lk 489–494.

⁴⁷ Erna Lüidiki abikaasa Johannes arreteeriti 1945. aasta suvel kui „sakslaste käsilane“. Vt RA, ERAF.130SM.1.12007, Johannes Lüidiki uurimistoimik.

⁴⁸ Väljavõte Erna Lüidiki ülekuulamise protokollist. – M. S. Kull. „... kuni surm teid lahutab“. Tartu: Eesti Ajalookirjastus, 2014, lk 80–82.

⁴⁹ RA, ERAF.129SM.1.25810, Erna Lüidiki, Nikalia Alles, Bernhard Kalmisti jt uurimistoimik.

Ado Riiman laskis kaks haarangulist maha.⁵⁰ Pärast seda hakkas Tamm end varjama. Kui võimud tema abikaasa Lainet kimbutama hakkasid, varjus ka viimane, jättes poja Peebu vanemate hoolde. 1946. aasta aprillis sündis perre teine laps, tütar Eha. 1948. aasta sügisel liitus perega ka poeg Peep (sünd 1944) ja nii elas pere metsades ja rabades ligi kümme aastat. Voldemar Tamm arreteeriti 23. mail 1954.⁵¹ Pärast mehe sissekukkumist läks Laine Tamm koos lastega Jõgeva rajooni tädi juurde, kus ta 26. mail 1954. aastal legaliseerus ja asus Paduvere koolis tööle teenijana. Lapsed läksid õppima Nõmavere 7-klassilisse kooli. Hoolimata metsaelust oskasid nad lugeda, kirjutada ja arvutada.⁵²

Omaette teema on metsavendade pruudid.⁵³ Oli tavapärase, et pruut elas vähemalt mingi aja legaalselt, kuid võis siis liituda metsas redutava kallimaga. Metsavend Ants Käärmann kirjeldas metsavendade pruute kui nuhtlust. Õigemini olid nuhtluseks pigem pruutidel külas käivad metsavennad. Nii võttis legendaarne metsavend asja olemuse kokku järgmise mõttearendusega:

Võib kindlalt öelda, et 30% metsavendi hukkus viina, naiste ja pidude pärast. Ega asjata meie, viimaste ellujäänud metsavendade seas olnud käibel vanasõna: „Suur kõri ja suur t...a nõuavad suuri ohvreid.“⁵⁴

Ette tuli arvukalt juhtumeid, tavaliselt üsna rutiinseid, kui kaks inimest teineteist leidsid ja olid ekstreemsetes tingimustes teineteisele toeks. Osa neist lugudest olid õnneliku lõpuga, enamik siiski traagilised.⁵⁵ Ei puudunud ka petmised, reetmised ja kõiksugu armu kolm- või viisnurgad.⁵⁶ Näiteks võib tuua väljavõtte A. K. tunnistusest:

27. novembril 1951 pidi meie kolhoosis toimuma koosolek ja mina kui brigadir pidin kah sinna minema. Umbes kella 19 paiku lahkusingi kodust, et minna kolhoosi kontoris koosolekule. Tee peal aga kohtasin E.P.-d kes tegi mulle ettepaneku hakata ennast koos temaga Nõukogude võimu eest varjama ja kutsus mind endaga oma punkrisse kaasa. Olingi nõus, sest ma ei tahtnud enam oma mehega elada, sest ta oli minust hulk aastaid vanem. Nii läksingi siis koos P.-ga veel samal ööl tema punkrisse. Nende juurde jäin kolmeks päevaks. 31. novembril avastasid mehed punkri läheduses kellegi võõrad jäljed ja me läksime kõik sealt kohe minema. Mina läksin koju, sest tahtsin näha oma lapsi.⁵⁷

⁵⁰ NKVD Viljandimaa osakonna ülema ettekanne 8. novembrist 1945. – U. Kuusik. Aimla metsavennad 1944–1987. Põltsamaa, 2018, lk 87.

⁵¹ ENSV MN ja KGB voliniku Suure-Jaani rajoonis major Amossovi ettekanded 26. maist ja 7. juunist 1954. – U. Kuusik. Aimla metsavennad, lk 102. Vt lähemalt RA, ERAF.129SM.1.4472, Voldemar Tamme uurimistoimik.

⁵² U. Kuusik. Aimla metsavennad, lk 93–96, 104.

⁵³ Vt nt K. Kenk. Vastupanuliikumise traagilised Romeod ja Juliad. „Metsavend pidi hoidma oma pruuti rohkem kui silmatera“ – <https://eestinaine.delfi.ee/artikkel/95788505/sajandi-armastuslood-vastupanuliikumise-traagilised-romeod-ja-juliad-metsavend-pidi-hoidma-oma-pruuti-rohkem-kui-silmatera> (vaadatud 25.03.2023).

⁵⁴ A. Käärmann. Surmavaenlase vastu: Eesti lõunapiiri metsavenna mälestusi. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998, lk 23.

⁵⁵ Vt nt Elsa Dorbeki ja Evald Vilki lugu: R. Lambur. Alutaguse saaga: mälestuste põimik. Tallinn: Vali Press OÜ, 2021, lk 53–58; Aino Tammi ja Karl Tähe lugu vt I. Palli, V. Lepassalu. Wabariigi viimased sõdurid. Tallinn: Maalehe Raamat, 2012, lk 123–130; Helje Ainsalu ja Richard Saaliste lugu vt Richard Saaliste päeviku sissekanded 9., 10., 12. oktoobrist, 10. novembrist 1949. – M. Laar. Suurim armastus. Stockholm: Kirjastus Välis Eesti & EMP, 1994, lk 167, 168, 173.

⁵⁶ Vt Jaan Roosi päeviku sissekanded 31. augustist 1945, 17. novembrist 1949, 16. oktoobrist 1951. – Läbi punase öö, I. 1944. ja 1945. aasta päevik. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1997, lk 212; Läbi punase öö, III. 1948. ja 1949. aasta päevik. Lisa: 1944. aasta lõpp. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 2001, lk 308; Läbi punase öö, IV. 1951 ja 1952. aasta päevik. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 2004, lk 111.

⁵⁷ Väljavõte A. K. tunnistusest. – M. S. Kull. Tartumaa Ilp ja tema „sulased“. Tartu: Eesti Ajalookirjastus, 2014, lk 19.

Sarnaseid lugusid, mille järgi naised end üsna kergekäeliselt varjama hakkasid, leidub teisigi. Esitatud tunnistuse jätkuks olgu öeldud, et A. K. pääses tribunali alla andmisest. Edasistel ülekuulamistel ütles ta oma tunnistusest lahti, väites, et kolhoosi koosolekult viinud ta relva ähvardusel punkrisse kaasa purjus mees, eelmisel korral olla tõlk valesti aru saanud. Huvitav on siinkohal pigem see, et ülekuulajad nägid selle armukolmnurga lahtiharutamiseiga tublisti vaeva. Metsavend E. P. ise tunnistas, et tal oli A. K-ga suhe juba varasemast ajast – naine olla soovinud kodust põgeneda ja sestap selline kolmepäevane kooselu aset leidiski.

1949. aasta küüditamine ja metsaõed

Uus etapp metsaõdede loos algas 1949. aasta märtsis. Operatsiooni Priboi käigus saadeti Eestist välja umbes 7550 perekonda ja 20 600–20 700 inimest. Väikesed erinevused üldarvus tulenevad ešelonidest mahavõetute, teel surnute jt sarnaste kategooriate tõttu.⁵⁸

Operatsioon hakkas kohe venima ja ette antud inimeste arvu ei saadud mitmel pool täis. Seetõttu anti juba operatsiooni teisel päeval korraldus kinni võtta ka kogu reserv, millesse kuulus umbes 10 000 inimest. See tähendab, et sovetliku korralduse tõttu jäi 1949. aasta kevadel Eestisse kuni 10 000 tülikat isikut, kelle kohta puudusid igasugused edasised korraldused.⁵⁹ Suur osa sellest kontingendist hakkas end varjama, kuid rohkem oli neid, kes jäid mõneks ajaks poollillegaalsesse seisundisse, mida võimaldas ühelt poolt valitsenud korraldus ja teiselt poolt krooniline tööjõupuudus kõigis eluvaldkondades. Selliseid isikuid prooviti võimaluse korral kätte saada bürokraatliku süsteemi kaudu, näiteks passirežiimi rikkumise eest.⁶⁰

Raske on hinnata, mil määral varjajate read 1949. aasta kevadel täienesid, sest enamasti varjuti küüditamisjärgselt lühiaegselt ja poollillegaalina. Kindlasti aga suurenes naiste osakaal varjajate seas mitmekordselt. Edasistes julgeolekuorganite aruannetes kajastub enamiku naiste puhul varjamise põhjusena „hoidis kõrvale väljasaatmisest“.

Näiteks võib tuua viimase Eestis toimunud suuroperatsiooni Vastseliina rajoonis 1953. aasta veebruaris ja märtsis.⁶¹ Teadaolevalt tegutses seal neli suuremat gruppi kokku 30 liikmega. Operatsiooni käigus arreteeriti ja tapeti kokku 45 inimest, 16 tapetu seas oli neli naist. EKP KK-le saadetud koondkokkuvõttest joonistuvad ilmekalt välja nende varjumise põhjused:

VÄHI, Elsa, sündinud 1924. aastal, 1949. aastal hoidis kõrvale väljasaatmisest NSV Liidu kaugematesse piirkondadesse,

OJAMÄE, Lehte-Kai Alfredi tütar, sündinud 1924. aastal, minevikus oli nõukogudevastase organisatsiooni liige, 1949. aastal hoidis kõrvale väljasaatmisest NSV Liidu kaugematesse piirkondadesse,

GRÜNTAL, Leida Karli tütar, sündinud 1923. aastal, 1949. aastal hoidis kõrvale välja-
saatmisest NSV Liidu kaugematesse piirkondadesse,

⁵⁸ A. Rahi-Tamm, A. Kahar. Deportation operation Priboi in 1949. – T. Hiiu, M. Maripuu, I. Paavle (eds). *Estonia Since 1944: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Tallinn: IKUES, 2009, lk 445–446.

⁵⁹ P. Kuusk. Väljasaatmata jäänud kontingent. – O. Liivik, H. Tammela (koost ja toim). *Uuemaid aspekte märtsiküüditamise uurimisest. Eesti Ajaloomuuseumi teaduskonverentsi materjale. Varia historica IV*. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2009, lk 58–68.

⁶⁰ I. Paavle. *Soviet Passport System in the Estonian SSR*. – *Estonia Since 1944*, lk 82.

⁶¹ T. Tannberg. *Julgeolekuorganite tegevusest metsavendluse mahasurumisel 1953. aasta esimestel kuudel*. – *Akadeemia* 2005, nr 3, lk 554–573. Vt ka M. Pukkonen. *Metsavendlusest Kagu-Eestis*. – *Kaitse Kodu* 2013, nr 3, lk 42–47; *Aegumatute rahvusvaheliste kuritegude uurimine. Võrumaal mõrvatud metsavendade salahaia avastamine ja uurimine*. – *Kaitsepolitsei ameti aastaraamat 2012*. Tallinn, 2013, lk 28–32.

SAARNIIT, Mahti Joosepi tütar, sündinud 1927. aastal, kulaku tütar, 1949. aastal hoidis kõrvale väljasaatmisest NSV Liidu kaugematesse piirkondadesse.⁶²

Selle aktsiooni käigus tapetud Mahti Saarniidu lugu on oma mälestustes põgusalt kirjeldanud ka metsavend Arvo Pilt:

Naene, kes elas lastega oma emakodus, pages ka metsa mehe juure⁶³, laps jäi vanaema juure väiksesse popsikohta, kust vanaema lapsega (kes alles pooleteise aastane) ka Siberisse viidud. Seletas vihaselt, et tema saab aru kui teda oleks viidud, kuid mis süüd oli mu lapsel, kes selle valitsuse ajal veel oli sündinud.⁶⁴

Ees Endel Tikerpuu
ja Mahti Saarniit,
taga Milbert Pilv.
RA, ERAF.129SM.1.612-1.31.4

Varjumise põhjused peegelduvad ka ülekuulamisprotokollides.⁶⁵ Siinkohal väljavõte Johanna Martinsini ülekuulamise protokollist:

Ühel varahommikul tuli koju minu poeg Elmar Martins ja rääkis, et Päinurme külla, kus me elasime, on tulnud palju autosid ja et kulakuteks tunnistatud inimesi hakatakse ära viima. Kuna minu mees oli süüdi mõistetud ja vangis, oli alust arvata, et ka mind tullakse ära viima. [- -] Sama päeva õhtul käisin kodus, kus kuulsin oma meheemalt Anna Martinsilt, et sõdurid olid käinud otsimas mind ja minu poega. Saanud seda kuulda, ei julgenud me enam kodus olla ja leppisime siis pojaga kokku, et hakkame end varjama. Meie elupaigaks said Päinurme ja Adavere kandi metsad.⁶⁶

⁶² ENSV MGB eriteade EKP KK sekretärile 6. aprillist 1953. – Eesti metsavennad 1944–1957, lk 513–519.

⁶³ Milbert Pilv, kes samuti operatsiooni käigus hukkus.

⁶⁴ A. Pilt. Mälestused. III osa. 1950–1976. – <https://metsavennad.ee/misso/arvo-pilt#esimene-kohtumine-pilve-salgaga> (vaadatud 26.03.2023).

⁶⁵ Vt ka Väljavõte Taali Lipu ülekuulamisprotokollist 29. aprillist 1953. – Eesti metsavennad 1944–1957, lk 527–528; Vt RA, ERAF.129SM.1.4423, Taali Lipu, Leo Jürjo, Aleksander Jalasto ülekuulamisprotokoll; Helmi Paltsoni ülekuulamise protokoll, 25.06.1949. – Eesti metsavennad 1944–1957, lk 359–362. Vt RA, ERAF.130SM.1.9505, Helmi Paltsoni, Liisa Altmani, Marie Tohverit jt uurimistoimik.

⁶⁶ Väljavõte Johanna Martinsini ülekuulamise protokollist. – M. S. Kull. Puhake, paremad pojad IV. Tartu: Eesti Ajalookirjastus, 2013, lk 10. Vt RA, ERAF.129SM.1.18355, Elmar Martinsini uurimistoimik.

Johanna Martins liitus koos poja Elmariga Hugo Ruusna salgaga. Pärast seda kui Ruusna 16. märtsil 1953 haarangul langes, käib salk MGB dokumentidest läbi Ülo Altermanni (Aeltermanni) salgana, kuid tegelikult hõlmas see mitmeid väiksemaid grupe. Uurimistoimikutest leiab sadakond nime, kes olid kõnealuse salgaga kuidagi seotud. Enamasti oli tegu küüditamisoperatsiooni ajal ja järel pakku läinud inimestega, kelle hulgas oli arvukalt naisi: Johanna Kirusk, Aime Juga, Evi Mikhelson, Linda Kruleht, Linda Tamm, Helgi Riimets, Salme Stamm jt. Nende elamispiirkond, mida võiks tinglikult laiendada Koeru–Täpiku–Pajusi–Koigi alale (siia võiks lugeda ka Endla raba), jäi tollases mõistes suuresti Põltsamaa rajooni territooriumile. Salga tegevuspiirkond oli aga laiem, hõlmates ka Paide, Türi, Jõgeva rajooni. Salk (täpsemalt selle aktiivsemad meesliikmed) oli omandanud 1950. aastate esimesel poolel sovetivõimu silmis üsna kurja kuulsuse. Muu hulgas lasti 1953. aastal Mäekülas õhku Lenini monument.⁶⁷

Tänu fotoaparaadile, mis ühe kaupluse puistamisel saagiks saadi, on salga liikmete igapäevaelust säilinud üle 70 üsna korraliku kvaliteediga foto. Muu hulgas kajastuvad fotodel ühe varjajate grupi naispere (Aime Juga, Evi Mikhelson, Johanna Martins) igapäevatoimetused.⁶⁸

Nende kolme küüditamise eest pakku läinud naise näite põhjal võiks teha ka väikese üldistuse

Ülo Altermanni metsavendade salga liige Evi Mikhelson punkri juures Tamsi metsas. Foto Elmar Martinsi (snd 1929) uurimistoimikust. RA, ERAF.129SM.1.18355.22

Ülo Altermanni metsavendade salga liige Johanna Martins õmblemas. Foto Elmar Martinsi uurimistoimikust. RA, ERAF.129SM.1.18355.34

⁶⁷ ENSV KGB 4. osakonna ülema polkovnik Beljajevi aruanne ENSV KGB esimehele polkovnik Karpovile 31. märtsist 1955. – Aruanded Riikliku Julgeoleku Komitee 4. osakonna tööst 1. IV 1954 – 1. IV.1955 ja 1955. aastal. J. Ojamaa, J. Hion (toim). Tallinn: Rahvusarhiiv; UMARA Kirjastus, 1999, lk 9–11.

⁶⁸ Vt RA, ERAF.129SM.1.18355, Elmar Martinsi uurimistoimik. Fotosid piirkonna metsavendade igapäevatoimetustest vt veel Arnold ja Johannes Lindermanni jt uurimistoimikust (RA, ERAF.129SM.1.26342).

Ülo Altermanni
metsavendade salga
liige Aime Juga.
Foto Elmar Martins
uurimistoimikust.
RA, ERAF.129SM.1.18355.46

Ülo Altermanni
metsavendade salga
liikmed Evi Mihkelson,
Johanna Martins ja
Aime Juga punkri juures
kartuleid sorteerimas.
Foto Elmar Martins
uurimistoimikust.
RA, ERAF.129SM.1.18355.29

tollaste varjajate saatusest. Kõigi kolme abikaasad kas arreteeriti või hukkusid haarangul, üks naistest värvati agendiks, teine arreteeriti haarangul ja kolmandal õnnestus legaliseeruda. Kaks viimast võimalust olid täiesti tavapärased, kuid ka agendiks värbamist ei saa pidada tollastes oludes millekski haruldaseks.

Nagu eespool kirjas, hakkas Johanna Martins, kelle abikaasa Reinhardt (Rein) Martins arreteeriti 1945. aastal,⁶⁹ end varjama 1949. aastal. 1954. aastal värbasid ta julgeolekuorganid ja ta sai agendinimeks Mutt. Oma ülesande täitis Mutt julgeolekuorganite silmis edukalt: tabada õnnestus üks Eesti tagaotsitumaid metsavendi Ülo Altermann. Alustuseks otsis Mutt tuttavate kaudu üles kunagise salgakaaslase Aime Juga ja hakkas end koos temaga varjama Koigi asulast umbes 3 km kaugusel metsas. Lõplahendus nägi KGB ettekande kohaselt välja järgmiselt:

Võttes arvesse AELTERMANNI kuritegelike kavatsuste tõsisust, võtsime vastu otsuse organiseerida tema kinnivõtmine ja juhul, kui ta peaks osutama relvastatud vastupanu, siis ta likvideerida. Sel eesmärgil korraldati 12. aprillil 1954. aastal punkris operatiivtöötajatest ja bandiitide hävitajate komandöridest varitsus, mis pidas raadio teel sidet Paide linnas paikneva sõjaväe kattegrupiga. Eelnevalt oli jõugu liige JUGA, Aime kinni peetud, varjatult punkrist ära toodud ja arreteeritud. Äratundmiseks jäeti varitsusse agent „Mutt“.

K.a. 17. aprillil kell 23.00 tuli varitsuse asukohta tundmatu bandiit, kes valgustas punkrit taskulambiga ja osutas tema kinnipidamise katsel relvastatud vastupanu. Puhkenud tulevahetuses ta tapeti. Tapetus tunti ära AELTERMANN, Ülo Rudolfi poeg, sündinud 1923. aastal, jõugu peamees, NSV Liidu kodanik, parteitu, oli põranda all alates 1948. aastast.⁷⁰

Nagu värbamiste puhul tavaks, olid julgeolekuorganitel ka Johanna Martinsi puhul välja käia objektiivsed põhjused, millega teda koostööle sundida. Nimelt arreteeriti 15. jaanuaril 1953 tema poeg Elmar. Arvatavasti sunniti või meelitati Johanna Martins koostööle lubadusega, et poeg saab sel juhul kergema karistuse. Lubaduseks see aga jäigi: 14. aprillil 1954 mõisteti Elmar Martins surma ja lasti maha sama aasta 9. augustil.

Mõistagi ei pääsenud karistusest ka Aime Juga, kelle tribunal mõistis 24. juulil 1954 kaheksaks aastaks laagrisse. Tema abikaasa Voldemar Juga tapeti haarangul 26. novembril 1953.⁷¹

Evi Mihkelsoni ja tema abikaasa Heinrich Mihkelsoni majapidamine kuulutati sõja järel kulaklikuks. 1949. aasta kevadel hakkasid nad end varjama ja liitusid Hugo Ruusna salgaga. Nende tütar Ene (kirjanik Ene Mihkelson⁷²) elas sugulaste juures. Heinrich Mihkelson sai surma haarangus 1953. aasta veebruaris. Tema abikaasa varjas end seejärel koos Hans Sapiga. Nende teed läksid lahku 1955. aasta novembris. Sama aasta detsembris Evi Mihkelson legaliseerus, kuid sai ülesande Sapp üles otsida ja legaliseeruma meelitada.⁷³ Arvatavasti ei täitnud ta oma ülesannet ülemäära innukalt, pealegi oli side nende vahel juba varem katkenud.⁷⁴

⁶⁹ Vt RA, ERAF.130SM.1.9752, Rein Martins, Hendrik Keerdla, Ernst Sardise jt uurimistoimik.

⁷⁰ ENSV KGB eriteade Eesti NSV MN esimehele 20. aprillist 1954. – Eesti metsavennad 1944–1957, lk 539–542.

⁷¹ Vt RA, ERAF.129SM.1.18304, Aime Juga uurimistoimik.

⁷² Kirjanik Ene Mihkelsoni (Evi Mihkelsoni tütar) loomingu kaudu on Koigi-Päinurme metsavennad ja -õed kirjutatud ka Eesti kultuurilukku. E. Mihkelson. Katkuhaud. Tallinn: Eesti Päevaleht: Akadeemia, 2009; E. Mihkelson. Ahasveeruse uni. Tallinn: EKSA, 2017.

⁷³ Sapp legaliseerus 1958. aastal. Vt lähemalt H. Sapp. Minu Kolgata. – M. S. Kull. Puhake, paremad pojad IV. Tartu: Eesti Ajalookirjastus, 2013, lk 106–184.

⁷⁴ Eesti NSV MN j.a KGB esimehe polkovnik I. Karpovi ja 4. osakonna ülem polkovnik Burdini ettekanne NSV Liidu MN j.s KGB 4. valitsuse ülemale 18. jaanuarist 1958. – J. Ojamaa, J. Hion (koost). Aruanded Riikliku Julgeoleku Komitee 2. ja 4. osakonna tööst 1957. aastal. Tallinn: Rahvusarhiiv, 2002, lk 114–115; ENSV MN j.a KGB esimehe polkovnik I. Karpovi ja 4. osakonna ülem polkovnik Beljajevi ettekanne NSV Liidu MN j.a KGB 4. valitsuse ülemale kindralleitnant Jevgeni Pitovranovile 16. jaanuarist 1959. – J. Ojamaa, J. Hion (koost). Aruanded Riikliku Julgeoleku Komitee 2. ja 4. osakonna tööst 1958. aastal. Tallinn: Rahvusarhiiv, 2005, lk 105–106.

Kas naised osales relvastatud vastupanus?

Alustuseks tuleks defineerida relvastatud vastupanu. Sovetlikus mõistes oli ainuüksi enda varjamine või varjaja abistamine vastupanuakt, kuid see ei kvalifitseeru veel relvastatud vastupanuks. Eesti sõjajärgne metsavendlus oli hajutatud ja väheorganiseeritud ning kindlasti ei saa seda nimetada partisanisõjaks. Küll sarnanes vastupanutaktika partisanisõjaga – terror, diversioon, sabotaaž ehk üldistavalt võimuasutuste ja -esindajate ründamine. Kuigi elatusallikate hankimiseks rünnati ka kauplusi, meiereisid jm majandusorganisatsioone, on mõnevõrra küsitav käsitada seda otsese vastupanuna. Vastupanu mõistes oli riigi vara hõivamine pigem „õiglane sõjasaak“, kuigi seda on nimetatud ka meelevaldselt rekvireerimiseks või lausa „NSV Liidu majanduse õnnestamiseks“.

Otseselt relvastatud vastupanuga tegelejaid oli vähe. Relvi oli küll tuhandetel varjajatel, kuid realselt kasutas neid vaid väike seltskond. Eelkõige olid relvad mõeldud enesekaitseks ja jahipidamiseks. Mõistagi oli relvi ka end varjanud naistel, kuid arvatavasti siiski vähemusel.

Julgeolekuorganite ettekannete ja uurimistoimikute põhjal võib järeldada, et enamik metsaõdesid olid passiivsed varjajad. Pealegi polnud relvaomamine kuigi mõistlik, arvestades, et arreteerimisel oli see alati raskendav asjaolu, näiteks skaalal, kas tegemist on „bandiidi“ või „illegaaliga“. Samuti tuleb arvestada naiste väiksemaid kogemusi relvade kasutamisel. Sõjajärgsed metsavennad olid tavaliselt endised rindemehed või Omakaitse liikmed, kes oskasid relva käsitseda.

Üldiselt pidasid julgeolekuorganid naised vähem ohtlikeks ja asjaajamises kajastusid nad enamasti „illegaalide“ kategoorias. Mõnikord võis see julgeolekule ka kätte maksta. Näiteks tabati 1948. aasta sügisel Elva jaama puhvetis „bandiit-terrorist“ Voldemar Jurs koos oma elukaaslase Etith Kruusiga. Jursil õnnestus põgeneda, kuid Kruus saadi kätte. Ilmselt tema läbiotsimisega eriti ei pingutatud, sest operatiivpunkti konvoeerimisel haaras ta taskust püsti, haavas sellega operatiivtöötajat ning põgenes.⁷⁵

Võib küsida: milline siis oli naiste roll, kui nad metsas mõne salgaga ühinesid? Siinkohal kaks tüüpnaidet dokumentidest:

Virve Rekor: „Rebiina relvastatud terrorijõugu liikmena tegi Rekor süüa, pesi ja parandas bandiitide rõivaid.“⁷⁶

Elfriede Mägi: „Ülesandeks oli teha süüa, pesta pesu, koristada punkrit.“⁷⁷

Ülekuulamisprotokollidele tuginedes võiks neid tsitaate mõnevõrra tinglikult üldistada metsaõdede enamiku kohta. Tsitaatides kirjeldatu polnud küll reegel, kuid siiski tavapärane. Kuna metsavendade ja -õdede seas olid suures ülekaalus lihtsad taluinimesed, kujunes tööjaotus – kui nii ekstreemsetes tingimustes saab üldse tööjaotusest rääkida – vastavalt tavadele ja eelkõige otstarbekusele. Kui seltskonnas oli naised, siis ei tekkinud arvatavasti suuri vaidlusi, kes süüa teeb ja riideid parandab. Tegi see, kellel oli vastav kogemus ja oskus varasemast olemas. Lisaks tuleb arvestada, et sellises n-õ majapidamises polnud söögi valmistamine sugugi ainus tegevus – enne tuli leida, millest süüa teha. Varuda tuli ka küttepuid, abistada oma toetajaid, ehitada punkreid, pidada jahti, püüda kala, korjata seeni ja marju, punuda müügiks korve ja valmistada tööriistu. Üks metsavendade olulisel elatusallikaid oli ka puskari ajamine, seda nii müügiks kui vahetuskaubaks. Lühidalt, tegevust jagus kõigile, soost olenemata.

⁷⁵ Väljavõte Leningradi sõjaväeringkonna sõjatribunali istungi protokollist 12. aprillist 1954. – Eesti metsavennad 1944–1957, lk 533.

⁷⁶ Väljavõte ENSV MGB Jõhvimaa osakonna tööaruandest, 30.06.1950. – Eesti metsavennad 1944–1957, lk 408–420.

⁷⁷ Väljavõte Elfriede Mägi ülekuulamise protokollist, 1. juuli 1948. – M. Mandel. Kogu tõde Hirmus Antsust? Tallinn: Ajaloomuuseum, 2010, lk 72.

Metsavendade aktsioonides osalemine polnud naiste puhul kuigivõrd levinud, kuid relvastatud aktsioone ei tasu ka ületähtsustada. Enamikul varjajatest polnud nendega mingit pistmist. Samas ei välistanud see naiste osalemist aktsioonides, mille kohta on sovetlikes uurimismaterjalides ka arvukalt viiteid. Näiteks on andmeid, et naised osales sõjajärgse vastupanu ühes tuntuimas aktsioonis, mille käigus leidis 1946. aasta märtsis oma otsa suur osa Sõmerpalu valla aktiivist. Väljavõtte siseasjade rahvakomissari operatiivteatest:

Metsaõde Helju Luht punkri lähedale rajatud kapsamaal.
RA, ERAF.129SM.1.726-4.134.26

13. märtsil k.a. kell 6.00 tuli Sõmerpalu valda (vallakeskus Osula) 7 vankril kuni 25-liikmeline relvastatud bande, mille koosseisu kuulus 2 naist. Bandiidid olid relvastatud 4 kuulipilduja, 2 vintpüssi ja automaatidega.

Osa bandiite oli riietunud punaarmeelase vormi ja nimetas end hävituspataljoni võitlejateks, kes on tulnud sooritama haarangut. Kell 7.00 hõivasid bandiidid apteegi ja haigla hooned ning piirasid Osula küla ümber. Kaks bande koosseisu kuulunud naist patrullis külas. Telefonide katkestati.

Kell 16.00 röövis bande kooperatiivi, siis aga ründas valla täitevkomiteed, mille hoones tapeti valla täitevkomitee esimees Selma Vänter, varumisagent Aleksander Pettai, hävituspataljoni võitleja Sulev Kallas, maksuinspektor Eduard Roots, valla täitevkomitee asjaajaja Virve Adel ja hävituspataljoni võitleja Lembit Leevold.

Kell 18.00 lahkus bande Sulbi küla suunas, kus lasti elajalikult maha 7 inimest, nende hulgas komsorg Heimi Rosse, ta ema ja vend, maksuinspektor Rootsi tütar ja naine, hävituspataljoni võitleja Leevoldi naine ja külavolinik Hendrik Määrits.⁷⁸

Kokkuvõtteks võib tõdeda, et naised olid valdavalt passiivsed varjajad, kuid see polnud üldine reegel. Alljärgnevalt esitangi kolm lühikest lugu naistest, kelle varjamislugu võib pidada pigem erandlikuks.

Õed Alberid

Õdede Laine ja Aino Alberi pere saatus oli sõjajärgsel ajal üsnagi tavapärase. Pereisa Karl Alber arreteeriti 1944. aastal⁷⁹ ja majapidamine kuulutati „vaenulikuks“. Abikaasa Aliide Alber ja tütred tõsteti majapidamisest välja ja nad seadsid end sisse endise kodu saunas. Kõik kolm kuulusid 1949. aastal väljasaatmisele,⁸⁰ kuid neil õnnestus õigeaegselt varjuda ja pere-

⁷⁸ Eesti NSV siseasjade rahvakomissari operatiivteade 22. märtsist 1946. – Akadeemia 1992, nr 6, lk 1314.

⁷⁹ Vt RA, ERAF.129SM.1.6753, Karl Alberi uurimistoimik.

⁸⁰ RA, ERAF.3-N.1.1378, Aino, Aliide ja Laine Alberi küüditamistoimik.

kond läks laiali. Ema Aliide suundus Tartumaale sugulaste juurde, kus ta elas poollegaalselt Aliide Mägi nime all ja töötas erinevates kolhoosides ja sovhoosides. Õed varjasid end aga tädi Salme Malmi majapidamises Kurista külas. Arvatavasti oleks nende lugu kujunenud tava-päraseks passiivseks varjamiseks, kui samas majapidamises poleks varju leidnud Üinart Mitt. Viimane omakorda elas illegaalselt seetõttu, et oli väidetavalt tekitanud Jõgeva elektrivõrgule 10 000-rublase kahju. Koos asus kolmik tegelema sovetlikus mõistes „ideoloogilise diversiooniga“. Et varjamise ajal aega millegagi sisustada, kuulas Üinart Mitt Ameerika Häält ja muid raadiokanaleid ning hakkas kuuldu põhjal koostama pörandaalust väljaannet Vabaduse Hääl, millesse kaasas ka õed Alberid. Viimased paljundasid ajalehte käsitsi ja koos levitati seda jõudumööda. Hilisemas uurimises kirjeldati nende tegevust järgmiselt:

Aastatel 1951–1952 valmistasid MITT ja tema kaasosalised õed ALBERID massitiraažis nõukogudevastast ajalehte „Vabaduse hääl“ („Golos Svobodõ“), milles nad laimasid nõukogude tegelikkust ja trükkisid ära „Ameerika Hääle“ raadiosaadete kokkuvõtteid, ning levi-tasid seda lehte Tartu ja Jõgeva rajoonis. Peale selle kogusid nad materjale NLKP liikmete ning partei- ja nõukogude aktiivi kohta ning koostasid nende nimekirju.⁸¹

Malmide majapidamises varjati end 1952. aasta oktoobrini. Seejärel siirdus kolmik Albe-rite endisesse koju, mille saunas elas õdede tädi Rosale Bergmann. Kui Malmid 17. jaanuaril 1953. aastal arreteeriti, põgenes kolmik seepeale ka nimetatud saunast. Bergmanni maja-pidamine otsiti peagi läbi ja sealt leiti 65 eksemplari Vabaduse Häält.⁸²

Mitt ja Alberid arreteeriti 3. novembril 1954.⁸³ 1955. aasta mais mõisteti Laine Alber kümneks aastaks vangilaagrisse (vabanes 1956), õde Aino vabastati „süütõendite puudumise tõttu“. Mitt aga mõisteti surma ja lasti 1955. aasta septembris maha.⁸⁴

Elfriide Holm

Elfriide Holm oli teadaolevalt kõige pikema staažiga metsaõde, kes varjas end 1944. aasta hilissügisest kuni 1957. aastani, mil ta lõpuks tabati. Varjama hakkas ta end nagu paljud tei-sed naised peale seda, kui julgeolek teda abikaasa pärast kimbutama hakkas. Tema abikaasa Eduard Holm oli olnud Eesti Vabariigi ajal aktiivne kohaliku elu tegelane, Saksa okupatsiooni ajal aktiivne Omakaitse organiseerija.

Varjumise järel kogunes Eduard Holmi ümber kohalikest meestest salk, millega liitus mõne aja pärast ka Elfriide Holm. Tunnistustes märgitakse, et ta oli relvastatud ja võttis osa metsavendade aktsioonidest.

1945. aastal peeti Holmi salka üheks ohtlikumaks Eestis. EKP KK informatsiooni järgi 4. juunist 1945 olnud selles koguni kuni 300 liiget ja see kandnud nime Roheline pataljon. Kui see arv pole laest võetud, siis on sellesse arvatavasti liidetud kõik piirkonna teadaolevad salgad, mille juhtidena nimetatakse Eduard Holmi ja Endel Kaaruksit. Nende tegevust ise-loomustati järgmiselt:

Nad sooritavad kallaletunge võimu esindajaile, rahvamajadele, põletavad maju, eeskätt uusmaa-saajatel, röövivad külasid, peksavad külavolinikke, saadavad ähvarduskirju ja ajavad ära loomi.⁸⁵

Uurimiskokkuvõtetest ja ülekuulamisprotokollidest käib salgaliikmetena läbi kümneid nime-sid, sealhulgas naisi. Lisaks Elfriide Holmile veel ka Erika Vellesoo, Aleida Saksberg, Adeele

⁸¹ Beljajevi aruanne Karpovile 31. märtsist 1955. – Aruanded Riikliku Julgeoleku Komitee 4. osakonna tööst, lk 15.

⁸² RA, ERAF.130SM.1.14533, Oskar ja Salme Malmi uurimistoimik.

⁸³ ENSV KGB eriteade EKP KK-le 3. novembrist 1954. – Eesti metsavennad 1944–1957, lk 544–545.

⁸⁴ RA, ERAF.129SM.1.18378, Üinart Miti, Laine Alberi, Aino Alberi jt uurimistoimik.

⁸⁵ Väljavõtted EKP KK informatsioonist, 4.06.1945. – Vastupanuliikumine Eestis 1944–1949, lk 16–17.

Pärismaa, Õie Pärismaa, Ferita Pärismaa, Lisette Aalman, Kristiina Suuroja, Hilja Valdmann, Erna Lüidik jt. Salk, kui seda nii võib nimetada, ei varjanud end koos, vaid väiksemates gruppides.

Eduard Holmi, Endel Kaaruksi ja Voldemar Jakovitsi juhitud salk tegutses põhiliselt Väinjärve, Pajusi ja Koigi piirkonnas. 21. oktoobril 1948 vangistati salga liige Aleksander Laisaar, kellelt pekti välja punkri asukoht Tapiku metsas. Holm langes haarangus ja Jakovits võeti vangi. Elfriide Holmil õnnestus napilt pääseda.⁸⁶ Sellega polnud piirkonna vastupanu aga sugugi murtud: edaspidi on juhtfiguurina nimetatud Hugo Ruusnat ja pärast seda kui viimane 1953. aastal haarangul langes, Ülo Altermanni.

Kõige selle keskel tegutses üle kümne aasta Elfriide Holm, kes võttis ka ise osa metsavendade aktsioonidest ja pääses korduvalt haarangul kinnivõtmisest. End üle kümne aasta varjanud naise oli teisigi, kuid Elfriide Holmi puhul oli märkimisväärne eelkõige keskkond, kus ta end varjas. Tegu oli kõige pikemalt tegutsenud aktiivse salgaga, mis purustati lõplikult alles 1950. aastate keskel. Seejuures on oluline, et algsetest aktiivsetest liikmetest oli selleks ajaks elus või vabaduses (osa oli ka legaliseerunud) vaid Elfriide Holm.

Ta tabati alles 1957. aasta 27. aprillil ja mõisteti sama aasta oktoobris kümneks aastaks laagrisse. Tä kandis karistust erinevates laagrites ja vabanes Dubravlagist 7. novembril 1965.⁸⁷

Redeese Tomson

Kui Elfriide Holm sattus aktiivse vastupanu keeresse pigem oma abikaasa tõttu, siis Redeese Tomsoni puhul oli tegu metsaõega, kelle ümber piirkonna vastupanu pikki aastaid suuresti keerleski. Seega oli sovetivõimu silmis kindlasti tegu kõige kurikuulsama metsaõega. Ta oli üks väheseid naisi (kui mitte ainuke), kes figureeris tagaotsitavate seas eriti ohtliku vastupanuvõitlejana ehk „bandiit-terroristina“. Ent nagu Elfriide Holm, ei tegutsenud Tomsongi eraldi, vaid seotult oma elukaaslase, legendaarse Saaremaa metsavenna Elmar Ilbiga. Viimane oli legend juba eluajal – isegi sedavõrd, et 1950. aastatel võis koguni Rootsi ajalehest Aftonbladet lugeda, et „eestlane Hilp olevat ühendanud Eesti, Läti ja Leedu metsavennad“.⁸⁸

Tõele see küll ei vasta, kuid ka sovetlike julgeolekuorganite dokumentatsioonis esineb Ilp läbivalt Saaremaa metsavendade juhina. Kas ta ka ise sellele kohale pretendeeris, pole teada. Kuigi Ilp liikus ringi ja tegutses näiliselt üsna karistamatult, kuulusid tema lähiringi vaid mõned inimesed, peale Redeese veel üks-kaks metsavenda. Suuremat salka ta ei organiseerinud, kuigi tal oli sidemeid ka teiste salkadega ja mõnikord korraldati ühiseid ettevõtmisi.

Väliseesti ajalehtede põhjal nähtub, et legendid Ilbi tegevuse kohta olid Eestis laialt levinud ja jõudsid Nõukogude Eestist põgenenute kaudu ka Läände. Enamasti on need lood üsna

Redeese Tomson. Mati Vendeli erakogu (koopia Saaremaa muuseumis)

⁸⁶ Vt RA, ERAF.129SM.1.25810, Voldemar Jakovitsi, Aleksander Laisaare jt uurimistoimik.

⁸⁷ Vt RA, ERAF.129SM.1.26342, Elfriide Holmi, Linda Krulehti, Olev Turu jt uurimistoimik.

⁸⁸ Eesti „Valge Tito“. – Vaba Eesti Sõna, 18.02.1950.

fantaasiaküllased.⁸⁹ Tavaliselt mainitakse ära ka Ilbi lahutamatu kaaslane Redeese Tomson (küll ilma nimeta). Mõnevõrra objektiivsemaks võiks pidada 1955. aastal Saaremaalt Rootsi põgenenud Eduard (Edward) Õuna vahendatut, mis kogu loo ka lühidalt kokku võttis:⁹⁰

Temast [Elmar Ilbist] oli saanud metsavendade pealik. Edasi kõneldi rahva hulgas, et temaga koos tegutsenud kas tema seaduslik naine või pruut. Igatahes olnud see tema naiseltsilinegi vahva võitleja. Ilpi aeti taga ja piirati metsades, aga ikka pääses ta põgenema. Tema ja ta naiseltsiline olid hästi relvastatud ja nende kone-püstolite jaoks leidus neil küllalt laskemoona. Ta oli liikunud ka suurema metsavendade salga juhina. [- -] Ilp ja tema naiseltsiline langesid punaste kuulide läbi. Nad olid Kesk-Saaremaal Aeska soos punaste poolt sisse piiratud, ei andnud aga alla, vaid võitlesid kuni viimase padrunini. Nii Ilpi kui ka tema kaaslaste laibad toodi Kuressaarde ja asetati Pikal tänaval NKVD nüüdse MVD õuele, kus rahval lubati punaste „sõjasaaki” vaadata.⁹¹

Redeese Tomsoni isikust pole palju teada. Erinevad allikad annavad sünniaastaks 1928 või 1929. Igal juhul oli ta Ilbist kümme aastat noorem. Redeese isa, Valjala valla Haeska küla elanik Aleksander Tomson kuulus juba 1945. aastal Elmar Ilbi toetajate sekka. Ühe talve oligi Ilp veetnud Tomsoni talu ahju ehitatud peidikus. Tomsonite 17-aastane tütar Redeese (Teresa) lõi mingil ajal Ilbiga mesti ja 1946. aasta suvest nimetatakse teda juba salga liikmeks. Aleksander Tomson arreteeriti 1948. aastal koos abikaasa Miinaga metsavendade abistamise süüdistusega. On väidetud, et see oli üks põhjusi, miks Redeese nüüdse aja mõistes „radikalseerus“ ja selle tulemusi sai omal nahal tunda kohalik sovetlik aktiiv.

Selle looga seonduv arvukalt legende. Näiteks on väidetud, et Ilbil ja Tomsonil olnud ka ühine laps.⁹² Ilmselt on tegu rahvajutuga, kuid legende liikus teisigi, mille teket Ilbi salk ka ise õhutas.

Tomsoni ja Ilbi suhe on omakorda näide sellest, kuidas vastandid võisid tõmbuda. Kui Ilp oli karismaatiline ja vajaduse korral „rahvamees“, oli Redeese mälestuste järgi järsu olemisega, sõnaaher ja üsna huumorivaene. Võimalik, et just seetõttu jääb temast hilisemates mälestuskatketes mõnevõrra hirmuäratav mulje. Midagi pidi selles noores neius igal juhul olema, et ta suutis end n-õ meeste maailmas kehtestada. Ilbi ümber oli teisigi naisi, kuid Redeeset ei paistnud see häirivat. Ühes põhjalikumal salga siseelu kajastavas dokumendis,⁹³ agent Peetri (August Põld) ettekandes 1949. aasta juulist kajastub nende suhe rohkem relvavendluse kui armuloona.

Tänapäeval jagunevad arvamused Ilbi ja Tomsoni tegevuse kohta kaheks ja seda eriti Saaremaal: ühtede on nad kangelased, teistele röövliid ja mõrtsukad. Ajalookirjanduses on Ilpi nimetatud ka „vastuoluliseks metsavennaks“. Vastuoluline on ta küll vaid tänase päeva mõistes, tollase kontekstis polnud Ilbi salga tegevuses midagi vastuolulist.

Julgeolekuorganite mõistes tuli nad kui „bandiit-terroristid“, kes saare kommuniste hirmu all hoidsid, tabada kas elusalt või surnult.⁹⁴ Ilbi salk omakorda tegi kõik selleks, et ebavõrdses võitluses mitte lõksu kukkuda. Omades arvukalt toetajaid, tuli ühtlasi vaos hoida neid, kes oleksid hea meelega kaebama läinud, ja selliseid jagus. Ilp ja tema kaaslastel polnud ehk armastatud, kuid austust ja hirmu oskasid nad külarahva ja kommunistide seas tekitada küll.⁹⁵

⁸⁹ Silm-silma ja hammas-hamba vastu. – Stockholms-Tidningen Eestlastele, 26.09.1948; Metsavendade vaprad teod. Siberist pääsenud ltn. E. Heine kõneles Torontos oma elamustest. – Meie Kodu, 16.05.1957; Metsavennad – karmid võitlejad. – Eesti Teataja, 30.09.1948.

⁹⁰ Vt ka E. Õun. Võibolla järgmisel ööl ... Stockholm: EMP, 1956.

⁹¹ Lähemalt metsavendade pealikust Ilpist. – Meie Kodu, 12.01.1956.

⁹² G. Põldemaa. Saaremaa metsavend Elmar Ilp. Uurimustöö. Saaremaa Ühisgümnaasium, 2009, lk 11–12.

⁹³ Agent „Peetri“ ettekande, juuli 1949. – M. S. Kull. Elmar Ilp: Veri mu kätel. Tartu: Eesti Ajalookirjastus, 2011, lk 166–191.

⁹⁴ Ilbi salga jälitamise kohta vt lähemalt Saare maakonna MVD ja MGB osakonna aruandeid, ettekandeid, eriteateid, informatsioonikokkuvõtteid jm RA, ERAF.131SM.1, s-d 65, 95, 138, 172.

⁹⁵ Vt lähemalt G. Püüa. Metsavendlus Saaremaal pärast II maailmasõda. – Saaremaa Muuseumi kaheaastaraamat 2001–2002. O. Pesti (toim). Kuressaare: Saaremaa Muuseum, 2003, lk 247–297.

Kokkuvõtteks

Eelkirjutatu põhjal võib sedastada, et „metsavend“ on mõneti kunstlikult juurdunud mõiste, mis on saanud aja jooksul laiema tähenduse. Praegusajal tähistatakse selle mõistega üldjoontes kõiki sovetivõimu eest varjunud mehi ja naisi. Seetõttu on mõiste ka mõnevõrra ebamäärane – tihti peale kujutatakse metsavendi ühtse perena, kuid näiteid nende tegevuse iseloomustamiseks esitatakse pigem erandjuhtudest.

Seda, kui palju inimesi end toona varjas, pole enam võimalik kindlaks teha. Konservatiivsemate hinnangute järgi võis neid olla umbes 15 000, kuid arvatavasti oli see arv siiski suurem. Kõik nad lihtsalt ei kajastu statistilistes kokkuvõtetes.

Arvestada tuleb sedagi, et metsavendluse lugu ei hõlma üksnes vastupanu osutajaid ja passiivseid varjajaid. Vastupanu siinse spetsiifika tõttu oli metsavendlus tihedalt seotud legaalselt elavate inimestega. See tähendab, et metsavendlus pole niivõrd lugu vastupanust kui vastuseisust, mistõttu võiks seda defineerida mõnevõrra laiemas tähenduses. Ajaloolane Tiit Noormets on kirjutanud metsavendluse kohta nii:

Eesti metsavendlus oli omaalgatuslik rahvaliidumine ning hõlmas seega väga erinevaid osalisi ja tegevusi. Tänapäeva trükisõnas on tehtud mitmesuguseid üldistusi, mis rõhutavad või lausa absolutiseerivad selle nähtuse mõnda külge, laiendades neid meelevaldselt kogu metsavendlusele. Metsavendi on kirjeldatud nii ajaloo subjektina, aktiivselt võidelnud kangelaslike vabadusvõitlejatena, kui ka ajaloo objektina, poliitiliste hammasrataste vahele jäänud ja passiivselt ennast varjanud õnnetute ohvritena. Kõige üldisemalt olid metsavennad Eesti ühiskonna osa: nii selle liikmed kui ka need, kes elasid ja tegutsesid selles ühiskonnas.⁹⁶

Seda definitsiooni silmas pidades võis metsavendlusega olla ühel või teisel viisil seotud isegi rohkem naisi kui mehi ning neid kõiki nuhtles sovetivõim karmilt.

Ometi on „nais-metsavendlus“ (nagu ka „mees-metsavendus“) üsna perspektiivitu uurimissuund, kui pole kavatsust erandist reeglit teha. Esitatud näited metsaõdede Elfriide Holmi, õdede Alberite ja Redeese Tomsoni kohta on erandlikud ega iseloomusta keskmist metsaõde. Üldiselt ei erinenud sovetivõimu eest varjunute lood üksteisest sellisel määral, et võimalik oleks tõmmata selgeid piire soolisel alusel. Selget soolist eristust ei teinud ka sovetivõim. Samuti pole võimalik rääkida kindlast rollijaotusest: toonased olud olid sedavõrd ekstreemsed, et rollid kujunesid välja vastavalt vajadusele, mitte soole.

Nagu metsavennad, oli ka enamik metsaõdesid passiivsed varjajad, kuid tinglikult võib väita, et naiste karistused sama teo eest olid pisut leebemad. Seda enamasti nende eelneva tausta tõttu, mitte niivõrd põhjusel, et tegu oli naistega. Sellest tulenevalt erinesid mõnevõrra ka põhjused, miks naised ja mehed ennast varjasid. Sovetivõimu silmis olid naiste „patud“ esialgu väiksemad: erinevalt meestest ei olnud neil Eesti Vabariigi ja Saksa okupatsiooni perioodil võimalik ühiskondlikult kuigi kaalukat positsiooni saavutada ega ametiredelil väga kõrgele tõusta, mis võinuks hiljem kaasa tuua sovetivõimu karistuse. Samuti ei ähvardanud naisi mobilisatsioon okupatsiooni-armeesse, mille eest mehed end samuti varjama hakkasid. Kõigest hoolimata oli naistel metsavendluse loos kaalukas osa, sest just nemad moodustasid suure osa metsavendade abistajatest. Aja jooksul karmistusid karistused ka abistajate suhtes, mille kulminatsiooniks sai 1949. aasta märtsiküüditamine. Küüditamise järel varjumise põhjused meeste ja naiste seas ühtlustusid.

Lõpetuseks võiks küsida: kas algselt (suvesõjaaegset) relvavendlust tähistanud metsavendlus on ikka sobilik üldmõiste? Vähemalt 1949. aasta märtsiküüditamise järgsel ajal oli varjajate hulgas juba sedavõrd palju naisi, et omal kohal on ka termin „metsaõde“, mille kasutamisel ei peaks ebalema ega suhtuma sellesse irooniliselt.

⁹⁶ T. Noormets. Eesti Metsavennad pärast Teist maailmasõda. – T. Tännberg (koost), M. Orav (toim). Eesti sõjaajalugu: valitud peatükke Vabadussõjast tänapäevani. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2021, lk 428–429.